

Éber Márk Áron

Mit tudunk a 21. század fiataljai előtt álló kihívásokról?

Hozzászólás Kabai Imre és munkatársai *Rétegződéskötetéhez*

Örömmel fogadtam a felkérést és a meghívást Kabai Imre és munkatársai *Rétegződéskötetének* vitájára, így különösen szomorú voltam, hogy végül nem lehettem jelen az alkalmon.¹ A *Rétegződéskötet* fejezeteinek olvasása közben született észrevételeimet ez úton, írásban adom közre.

A *Rétegződéskötet*ben foglaltak megértésével komolyabb problémákba ütköztem volna, ha nem olvasom korábban Kabai Imre *Rétegződés és életesemények* című doktori disszertációját, illetve monográfiáját (Kabai 2007). Úgy látom, a *Rétegződéskötet* is e korábbi munka nyomvonalán halad.

Fő észrevételem, hogy a *Rétegződéskötet*ben egyrészt viszonylag gyenge a kordiagnosztikai céllal megfogalmazott kiinduló megállapítások szakirodalmi megalapozottsága, másrészt az empirikus elemzés nyomán viszonylag kevés szociológiai következtetést olvashatunk. Kezdem az elsővel.

A kordiagnosztikai céllal megfogalmazott kiinduló megállapítások szakirodalmi megalapoztságáról

Lássuk a *Rétegződéskötet* első fejezetét! Mivel e fejezet elkészítésében a szerzők nevének felüntetett listája szerint csaknem a teljes kutatócsoport részt vett (Kenéz et al. 2016), ez alapján jól vizsgálható, miből indulnak ki a szerzők, milyen képzeteket vallanak a magukénak a jelen Magyarországról, az „itt és most”-ről.

1 A vitanapra 2016. január 26-án, kedden került sor a Zsigmond Király Főiskolán. Az esemény szervezői a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), különösen elnöke, Harcsa István, a *replika* folyóirat szerkesztősége, a Magyar Szociológiai Társaság Módszertani Szakosztálya, valamint a Zsigmond Király Főiskola Társadalomtudományi Kutatóközpontja (ZSKF TKK) voltak.

Kordiagnosztikai kiindulópontjuk meghatározásakor főleg három (volt) bambergi szociológusra és művére: Ulrich Beck *Risikogesellschaft*jára, Gerhard Schulze *Erlebnisgesellschaft*jára és Hans-Peter Blossfeld *GlobalLife* projektjére támaszkodnak. Felmerülhet a kérdés: ha a 2010 utáni magyar fiatalok rétegződése és életeseményei foglalkoztatják a kutatócsoportot, miért a (nyugat-)német szociológia e három méltán elismert szerzőjének műveiből indulnak ki? A válasz (és egyben első kritikai észrevételem) erre vonatkozóan az, hogy azért, mert elvétesztik e három remek német szerző művének kontextusát, illetve állításaik „helyi értékét”. Lássuk mindenekelőtt Beck és Schulze művének „helyét” és „kontextusát”!

- a) Ulrich Beck *Risikogesellschaft* című munkája 2003-ban jelent meg magyarul *A kockázat-társadalom* címmel (Beck 2003 [1986]). A szerzők ezt hivatkozzák, s közben azt hihetik, ez a könyv az „itt és most”-ról, a 21. század Magyarországról szól. Nos, ez a könyv 17 év késéssel jelent meg magyarul (tegyük hozzá, kifejezetten rossz fordításban). Eredetileg a csernobili katasztrófa évében, 1986-ban, vagyis immáron 30 éve került a németországi könyvespolcokra. Sikere részint annak köszönhető, hogy elsőként reagált a radioaktív sugárzás, a légszennyezés okozta „savas esők” és más környezeti kockázatok kézzel fogható veszélyeire (Némedi 1988).
- b) Gerhard Schulze *Erlebnisgesellschaft* című munkájának első és utolsó fejezete, ami magyarul is megjelent, szintén azt a látszatot kelti, mintha a 21. század hajnalának kordiagnózisát nyújtaná. Ám ez megint csak azért lehetséges, mert e szemelvények meglehetősen késéssel (1998-ban és 2000-ben) váltak magyarul olvashatókká (Schulze 1998 [1992], 2000 [1992]). Nagyobb empirikus adatfelvételét Schulze 1985-ben készítette Nürnbergben és környékén, könyve 1992-ben jelent meg. Vizsgálatait a német újraegyesítés előtt, Nyugat-Németországban végezte, a könyv azonban már az újraegyesítés és a németországi rendszerváltás után jelent meg. A kérdésre, hogy a Nürnberg környékén tapasztaltak (az egykori NSZK tapasztalatai) mennyiben feltehetőek meg annak és általánosíthatók mindarra, ami az egykori Kelet-Németország tapasztalata volt, a választ Schulze lényegében elkeni. Azt írja, hogy amit az (egykori) NSZK-ra vonatkozóan megállapít, lényegileg igaz az (egykori) NDK-ra nézve is (Schulze 1992: 89–91, 388–389). Ez tarthatatlan állítás (Éber 2007: 157, 2008: 100–101).

Ahogy tehát Beck sem, úgy Schulze sem a poszt(állam)szocialista Kelet-Közép-Európa tapasztalatait teoretizálta. Nem mondhatjuk minden további nélkül, hogy ami *ott és akkor* (ama viszonyokra vonatkozóan) releváns és empirikusan pontos volt, az *itt és most* is releváns és empirikusan pontos. Ez a feltevés csak akkor állná meg a helyét, ha feltételeznénk, hogy kelet-közép-európai poszt(állam)szocialista társalmaink ugyanazon a történeti pályán „haladnak” (pontosabban: változnak), mint a nyugati társadalmak, vagy legalábbis mint (Nyugat-)Németország, csak néhány évvel – mint egy vonat – késve követik azokat. Ez a feltevés sehogyan sem állja meg a helyét.²

Beck és Schulze 1986-os, valamint 1992-es műve következképpen sehogyan sem hozható fel érvként az alábbi konklúzió alátámasztására: „... a 21. század embere olyan új kihívások elé néz, amelyek nem voltak számottevők még a 20. század végén sem” (Kenéz et al. 2016: 12).³ Ugyanígy értelmetlen Beckre hivatkozva állítani, hogy „[e]zért gondoljuk, hogy az indivi-

2 Hogy miért nem, annak több oka is van – a magam világrendszer-szemlélettől kölcsönzött érveit nemrég itt fejtettem ki: Éber (2015: 164–166).

3 A *Rétegződéskötet* hivatkozásakor a megkapott, fejezetekre bontott kézirat oldalszámait vettem alapul.

dualizálódás az egyik legfontosabb következménye a változásoknak, amelyek elkülönítik a 21. századot a korábbi korszaktól” (Kenéz et al. 2016: 11.) Azért értelmetlen, mert Beck individualizációs tézisének kanonikus tanulmánya 1983-ban jelent meg (Beck 1997 [1983]). Ha ez nem volna elég, megjegyezhetjük, hogy individualizációról már Georg Simmel is írt a 19. század végén, valamint a 20. század elején (Simmel 2009 [1890], 2004 [1900]).⁴ Távrolról sem állítható tehát, hogy az individualizáció valami 21. századi fejlemény volna...

E kritikai megjegyzések egy részét Harcsa István mindazonáltal már előttem megfogalmazta, amikor ezt írta:

[Nem] ...elhanyagolható körülmény, hogy a „divatos” társadalomelméletek nem, vagy csak erős megszorítások mellett érvényesek hazai körülmények között, amit ugyan már sokan hangsúlyoztak, ennek ellenére az empirikus kutatások – az elméleti alapok kialakításakor – gyakorta kellő kritika nélkül, mintegy értelmezési keretként támaszkodnak ezekre. Ez alól nem kivétel a Kabai Imre és kutatótársai által végzett rétegződéskutatás sem. Tanulságként tehát elmondható, hogy ezek az elméletek elkezdik önálló életüket, és olyan társadalmi közegben is érvényességet sejtetnek, jelen esetben a magyar társadalomra gondolunk, ahol erre nincsenek meg a feltételek (Harcsa 2016: 4–5).

Hasonló Harcsa István kritikája egy másik helyen is:

A jelenlegi gyakorlat ugyanis többnyire azt mutatja, hogy társadalmi tagolódással kapcsolatos tanulmányok „felvezető” szövegében szinte listaszerűen jelennek meg a szakirodalomban közölt, egymásnak gyakorta ellentmondó tézisek és eredmények, minden különösebb kritikai értékelés nélkül (Harcsa 2016: 15).

A *Rétegződéskötet* első tanulmányának szerzői érzékelik, hogy értelmezési kereteik nem illeszkednek pontosan a hazai viszonyokra, s hogy ez problémát jelent. Ezt írják:

Ezen a ponton a posztmodern jelenségek vizsgálata során nem maradhatunk a nyugati világ országaiban megfigyelt folyamatok körében, hanem ki kell térnünk azokra a tendenciákra és jelenségekre is, amelyek Magyarországon jelentkeztek (Kenéz et al. 2016: 5).

E problémát azzal próbálják orvosolni, hogy Ladányi Jánostól és Ferge Zsuzsától idéznek olyan passzusokat, ahol a magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyait és a hazai szegénység speciális okait tárgyalják. Kabai Imre és munkatársai jelzik tehát, hogy tudnak e nem illeszkedés okozta problémáról, de megoldani mégsem tudják azt, hiszen egyáltalán nem teszik világossá, hogy végső soron mit gondolnak az alábbi kulcskérdésekről. Nem teszik nyilvánvalóvá, hogy szerintük hogyan illeszkedik egymáshoz

- a Ladányi János jelezte négyes válság,
- Schulze állításcsokra az élménytársadalomról,
- a reflexív modernizáció tana Beckettől és Giddentől,
- a szegénység alakulásának Ferge Zsuzsa jelezte problémái,
- Blossfeld és munkatársai tapasztalatai a globális bizonytalanságról (és így tovább).

Írják ugyan, hogy álláspontjuk szerint „Sok szempontból »egyedi«, Európában is »sajátos magyar viszonyrendszerrel« van dolgunk” (Kenéz et al. 2016: 6). Azt azonban nem, milyen szempontból egyedi és milyen szempontból általános az, amit Magyarországon látunk.

4 Köszönöm Berger Viktor Simmel munkásságára vonatkozó pontosító észrevételét.

Álláspontjuk tisztázásához elkerülhetetlen lenne, hogy pontosan értelmezzék a fenti szerzőket. Annak megállapítása aligha lesz elegendő, hogy az általuk hivatkozott szerzők „abban mindannyian egyetértenek, hogy a társadalomban valami *megváltozott* vagy *változik*” (Kenéz et al. 2016: 1 – kiemelés az eredetiben), mert minden tudomány közös premisszája, hogy minden változik. Éppen ezért az a tudományok legáltalánosabb kérdése, hogy mi az, ami viszonylag változatlan, stabil, maradandó; mik a trendek, a folyamatok, a mintázatok a változásban?

Nagy szükség volna tehát pontos interpretációkra – annak tisztázására, hogy valójában mit állít Beck vagy Schulze. Az értelmezéssel pedig gond van már Becknél is, hiszen a reflexív modernizáció nem pontosan azt jelenti, amit a szerzők róla írnak: „A »reflexív modernizáció« azt jelenti [Beck] álláspontja szerint, hogy a társadalom felülvizsgálja önnön működését...” (Kenéz et al. 2016: 2). Bár a kötet magyar fordításából talán valóban nem egyértelmű, a reflexív modernizáció nemcsak reflexiót, hanem a modernizáció reflexszerű visszahatását is jelenti (Beck 1998 [1993]). Ugyanígy pontatlan, leegyszerűsítő Schulze interpretációja is, amikor a szerzők ezt írják: „Schulze (...) is tárgyalja a reflexivitás fogalmát. Ahogy korábban említettük, nála a reflexivitás »az önmagáról gondolkodó ember« jelenségét jelöli” (Kenéz et al. 2016: 7).

Hogy miért és mennyiben pontatlanok ezek az értelmezések, itt és most részletesebben nem fejtem ki.⁵

Be kell vallanom, van egy további megfogalmazás, amit hiába olvastam el sokszor a *Rétegződéskötet*ben vagy még korábban, a *Rétegződés és életesemények*ben, az értelme sosem világosodott meg előttem: „Azt állítjuk tehát, hogy mindezek következtében az életút »rétegtképző dimenzióvá« válhat” (Kenéz et al. 2016: 11 – kiemelés az eredetiben).

Addig természetesen minden érthető, hogy az életesemények részben választás eredményeként következnek be, és hogy nagy jelentősége van annak, kinél mikor és tartalmilag milyen módon kerül sor ezekre az életeseményekre. Azt is értem, hogy ennek a szerzők olyan nagy jelentőséget tulajdonítanak, hogy a réteg-hovatartozás tekintetében bevonandónak tartják magyarázó modelljükbe. Ez esetben azonban nem az életesemény „vált rétegtképzővé”, hanem a kutatók döntöttek úgy, hogy az életeseményeket bevonják a magyarázómodellbe, majd ezt a döntésüket empirikus elemzéssel igazolni próbálják. (Empirikus elemzésük e feltevést meggyőzően igazolta is.) Ha jól értem érvelésüket, nem „a valóság” változott meg, nem az életesemények „váltak” rétegtképzővé (ez a megfogalmazás amúgy is értelmetlennek tűnik), hanem e valóságot szemlélik másként a kutatók (mégpedig úgy, hogy az életesemények jelentőségét is tekintetbe veszik).

Az életesemények, az életút, az életciklus elemzése kétségtelenül rendkívül termékeny kutatási irány, amennyiben visszahelyezi a történeti időbe az ágensek (egyének, családok, háztartások) helyzetének alakulását, s így lehetővé teszi az életpályák elemzését. Az élettörténeti dimenzió elemzése ennek ellenére más, klasszikus szerzőknél is megjelenik – elég, ha csak Bourdieu-re és az osztályok pályájának elemzésére gondolunk –, anélkül természetesen, hogy az életesemények „osztályképző tényezővé válásáról” írtak volna (l. pl. Bourdieu 1978 [1974]). Az csak természetes, hogy egyéni és kollektív (családi, háztartási) döntések befolyásolhatják a réteg- vagy osztály-hovatartozást. Mint a szerzők írják: „...magunknak kell döntenünk az egyéni életutunkról. Soha nem volt még ennek a kihívásnak akkora jelen-

5 Csak utalok más helyekre, ahol mindezt már leírtam: Éber (2007, 2008).

tősége, mint korunkban” (Kenéz et al. 2016: 11). Ez azonban értelmezésemben nem jelenti azt, hogy e döntések és események „képeznek” (konstituálnak) a réteget vagy az osztályt.

A *Rétegződéskötet* II. 2. fejezete (Iharosi és Kabai 2016) a hazai kutatási hagyomány kontextusában igyekszik önmagát elhelyezni. A fejezet főhajtásszerűen sorra veszi az elődöket és munkáikat-eljárásaikat (melyeket „premisszák”-nak nevez); leírja, mit emel át tőlük, de azt nem, hogy mi volt a speciális funkciójuk az egyes empirikus megoldásoknak az eredeti kutatásokban és mi lesz a funkciójuk a saját kutatásban. Az elődök és munkáik elősorolása így nem látszik többnek pusztá legitimációnál, melynek keretében a szerzők udvarias gesztust tesznek korábbi kutatások felé, azt azonban nem árulják el, miért azt és miért úgy veszik át, amit végső soron átvesznek.

Az elődök – Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Manchin Róbert, Sági Matild, Róbert Péter, Angelusz Róbert, Tardos Róbert és mások – *meghatározott* empirikus célokra, *meghatározott* problémák megoldására *meghatározott* eszközöket használtak. Eszközük és eljárásaik aligha voltak általában véve jók vagy rosszak; alighanem adott célra, adott problémára bizonyultak viszonylag jó vagy legoptimálisabb eszközöknek. (Vagyis eljárásaik alkalmassága cél-eszköz reláció függvénye.) Ha az utódok elemzése nem azt vizsgálja, mire használták ezeket az eszközöket és eljárásokat, hanem azokat pusztán önmagukban kívánja megítélni (átvenni vagy elvetni), akkor óhatatlanul kiemeli őket cél-eszköz relációjukból, s az így kölcsönzött eljárásokat csak tisztelete jeleként mutathatja be. Úgy látom, a második fejezetben pontosan ez történik.

A szociológiai következtetések hiánya

Nem olvastam (nem készült el, vagy talán csak nem része a *Rétegződéskötet* jelenleg hozzáférhető kéziratának) olyan zárófejezetet, amely kísérletet tenne az önmagában is komoly intellektuális erőfeszítést igénylő empirikus munka *szociológiai konklúzióinak megvonására*. Ezt vitairatában Harcsa István is hiányolta. Ha a *Rétegződéskötet* szerzői a szociológiai közönség elé kívánják bocsátani, aligha spórolhatják meg, hogy empirikus adataik elemzésének következtetéseit a számok után a szociológiai állítások nyelvén is megfogalmazzák. Mi következik az újjáépített négydimenziós modell empirikus teszteléséből szociológiailag? Mit tudunk meg az ifjúság vonatkozó korcsoportjairól az elemzés után? Hol olvashatók a válaszok a feltett kutatási kérdésekre? Válaszként aligha elégedhetünk meg annyival, hogy ma már a fiataloknak sokkal nagyobb lehetőségük és felelősségük van életük formálásában, hiszen ezt bonyolult adatelemzési eljárások alkalmazása nélkül is sejtethjük, sőt – más szerzőktől – tudhatjuk is.

E problémához kapcsolódik a tervezett könyv címe is: *Rétegződéskötet*. (Ez még munkacím? Lesz végső címe is? Esetleg a *Fiatalok a posztmodern világban*. A *rétegződéskutatás új megközelítései* lesz a végleges cím?) A szociológiai könyvpiacon könnyebben pozicionálható olyan kötet, amely címében is kérdez, problematizál, sejtet, netán provokál vagy kifejezetten állít. Gondoljunk csak Szelényi Iván trilógiájára! *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* maga is egy provokatív állítást fogalmazott meg (Konrád és Szelényi 1989 [1978]). A *Socialist Entrepreneurs* (Szocialista vállalkozók, magyarul *Harmadik út?* címen jelent meg) egy paradoxont fejez ki az angolszász olvasóközönség számára: már hogyan volnának vállalkozók a szocializmusban? – kérdezhetné az olvasó az érdekesítően megfogalmazott cím

alapján, s nyomban a kötet provokatív állításán gondolkodott (Szelényi 1988, 1992 [1988]). Vagy a trilógia harmadik munkája: *Making Capitalism without Capitalists* újabb paradoxonra világít rá: mégis hogyan volna lehetséges kapitalizmust építeni kapitalisták nélkül (Eyal, Szelényi és Townsley 1998)?

Ha *Rétegződéskötet* lesz az anyag címe, Kabai Imre és munkatársai a címmel nem állítanak valamit, hanem csak annyit mondanak vele, hogy mivel foglalkoznak: a rétegződéssel. (Nem pedig a *rétegződésselérettel*, mint Gonda Ágnes [2016: 1] írja fejezetében – ahhoz elmélet is kellene.) Ha a könyv címe *Fiatalok a posztmodern világban. A rétegződéskutatás új megközelítései* lesz, akkor már több és jobb információt kap az olvasó a kötetéről.

A szociológiai konklúziókat összefoglaló és az olvasók elé táró zárófejezetet azonban akkor is igényelni fogja.

Hivatkozott irodalom

- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Beck, Ulrich (1998 [1993]): A kritikai elmélettől a kockázattársadalom önkritikájáig. *Replika* (31–32): 77–91.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1974]): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In *uó A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–310.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2007): Élménytársadalom. *Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Éber Márk Áron (2008): Túl az élménytársadalmon? Avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle* 18(1): 78–105.
- Éber Márk Áron (2015): Válasz Harcsa István felvetéseire. *Replika* (94): 161–170.
- Gonda Ágnes (2016): III. 2. Életút-vizsgálatok a ZSKF „Diplomás Pályakövető Rendszer” kutatásainak keretein belül. In *Rétegződéskötet*. Kéziratban, 1–28. Interneten: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita> (letöltve: 2016. február 28.).
- Harcsa István (2016): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében (Vitaindító). *Replika* (96): 173–187.
- Iharosi Tamás és Kabai Imre (2016) II. 2. Az elmúlt fél évszázad rétegződéskutatásairól, annak tanulságairól. In *Rétegződéskötet*. Kéziratban, 1–28. Interneten: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita> (letöltve: 2016. február 28.).
- Kabai Imre (2007): *Rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Budapest: Új Mandátum.
- Kenéz Anikó, Kabai Imre, Gonda Ágnes, Kabainé Tóth Klára, Krisztián Viktor és Iharosi Tamás (2016): II. 1. A 21. század társadalmi kihívásai. In *Rétegződéskötet*. Kéziratban, 1–14. Interneten: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita> (letöltve: 2016. február 28.).
- Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Némedi Dénes (1988): A kockázatok árnyékában, avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő* 4(4) 95–99.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursociologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus.
- Schulze, Gerhard (1998 [1992]): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In *A kultúra szociológiája*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Schulze, Gerhard (2000 [1992]): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. (Részlet az első fejezetből.) *Szociológiai Figyelő* 15(1–2): 135–157.

- Simmel, Georg (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Simmel, Georg (2004 [1900]): *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris.
- Szelényi Iván (1988): *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. (In collaboration with Robert Manchin, Pál Juhász, Bálint Magyar, and Bill Martin.) Madison – Cambridge: University of Wisconsin Press – Polity Press.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével.) Budapest: Akadémiai Kiadó.